

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1724

171.91
4.61

1886

2010

171.91
U-61

Պ Ա Ր Տ Ք

ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՍԱՄՈՒԷԼ ՍՄԱՅԼՍԻ

ՏԵՏՐ ԱՌԱՋԻՆ

Առաջին և երկրորդ անգամը չէ որ մեր մա-
ռախլապատ կղզւոյն պատմութեան մէջ Պարտքի
ճանապարհը՝ եղել է ճանապարհ փառքի

ՏԵՆՆԻՍՈՆ

Պարտքի խիստ հրամանները, Առնաբարձրե-
ւոյն՝ Նախասահմանութեան բացուած գիրքը, երկ-
նից բարձունքը՝ որոնց որ դուք սաստիկ ձգտում
էք զգոյցը՝ որից դուք վախենում էք, այդ
ամեն էլ մի փայն ձեր մէջն է

ՌԵՃՏԷՅԵՐ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆԻՒՈՂԱՅՈՍ ԲԱՀԱՆԱՅԻ ԲՈՍՆԱԿԱՆՑ

ՌՈՍՏՈՎ (ԴՕՆԻ ՎԵՐԱՅ)

ՏՊԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՏԵՐԱՐՈՎԱԾՄԵՆ

1886.

9035-222

171.91
U-61

953

57

Պ Ա Ր Տ Ք

ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ս Ա Մ Ո Ւ Է Լ Ս Մ Ա Յ Լ Ս Ի

100

2572-ՍՍ

ՏԵՏՐ ԱՌԱՋԻՆ.

Առաջին և երկրորդ անգամը չէ որ մեր մա-
ռախլապատ կղզւոյն պատմութեան մէջ Պարտքի
ճանապարհը՝ եղել է ճանապարհ փառքի:

ՏԵՆԵՍՈՆ.

Պարտքի խիստ հրամանները, Ամենաբարձրե-
ւոյն Նախասահմանութեան բացուած դիրքը, երկ-
նից բարձունքը՝ որոնց որ դուք սաստիկ ձգտում
էք. դժոխքը՝ որից դուք վախենում եք, այդ
ամենն էլ փիլայն ձեր մէջն է:

ՈՒԷՅՏԷՅԵՐ.

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ն Ի Կ Ո Ղ Ա Յ Ո Ս Ք Ա Հ Ա Ն Ա Յ Ի Բ Օ Ս Ն Ա Կ Ե Ա Ն Յ

ՌՈՍՏՈՎ (Դժնի վերայ)

ՏՊԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՏԻՐԱՐԱՀԱՄԵԱՆ
1886.

008
111-2468

1004
18681

2001

ՄԵՆՍԱՊԱՏԻ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋՆԵՐՆԵՐ

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵԼԵՑԻՈՅ

Ա. ԿԱՐԳԻ ՂԱՃԱՌԱԿԱՆ

Ա. ՂԱ ՍԱՐԳՍԻ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԵԱՆ

ՔԻՍՏԵԱՆՑ,

ԵՐԱԽՏԱՊԱՐՏ ՍՐՏԻ

ՆՈՒՐՈՒՄԷ

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

006
ՍՍ-2429

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 4 апрѣля 1886 г.

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

ՊԱՐՏՔ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ըստած կապակցական
գաղափարները ըստ երևոյթին որչափ էլ ամենքին ծանօթ
և պարզ են, սակայն շատ սակաւ կը գտնուին այնպիսի
մարդիկ, որ գիտեն դոցա բուն էութիւնը և ըստ այնմ
կը վարուին: Մեր մէջ ոչ իրաւունքն իբր իրաւունք են
ըմբռնում և ոչ պարտքն իբր պարտք: Բայց ասեմք աւելի
նոսր: Իրաւունքի գաղափարը թէն աղօտ, բայց աւելի
տարածուած է մեր մէջ: Ինչ որ փոքր, կրթուած ու տղէտ
իրաւունք են գոչում, փոխանակ նորա հիմնաքար պարտքի
գաղափարը նախապէս ըմբռնելու և այդ իրազործելու
համար իրենց վարժելու: Վասն զի այդ երկուսի կատա-
րեալ զուգընթացութիւնն է միայն պատճառ բարեկեցու-
թեան և բարգաւաճման:

Երանի՛ թէ առաջիկայ գրքի ընթերցումն մի նպատ-
մատակարէր պարտքի զգացման զարգացմանը, և այդ լիա-
կատար վարձատրութիւն կհամարուի մեր փոքր ի շատէ
աշխատանաց, որովհետեւ այդ իսկ է մեր նպատակը:

Սամուէլ Սմայլսի երկասիրութիւնները յայտնի են
որպէս ընտիր աշխատութիւններ: Հայ հասարակութեան
ծանօթ են նորա «Ինքնօգնութիւնը» տպ. ի Պօլիս, և
«Բնաւորութեան» մի քանի գլուխները՝ տպ. «Արարատ»
ամսագրում: Առաջիկայս նորա «Պարտքն» է, որ ծախուց
ծանրութեան պատճառաւ առանձին տետրակներով հրա-
տարակելով՝ մեր պատուական ազգայնոց մէկ փոքր ծա-
ռայութիւն անելու յուսով տպեցինք:

Ն. ԲԷ. ԲՕՍՆԱԿԵԱՆՑ.

ՆՈՐ ՆԱԽԷԵՒԱՆ.
1 յունվարի 1886 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.—ՊԱՐՏՔԸ ԽՂՃՄՏԱՆՔՆ Է.

Պարտքի շրջանը—Պոմպեի մաս եղած զինուորը—Բերդենիսի—
Ըմբիկացի օրէնսդիր—Պարտքի հիմունքը—Աղատութիւն—Խիղճ—
Կամբի ոյժ—Կրօն—Ինքնիշխանութիւն—Կառավարութեան լաւագոյն
ձևը—Պատկալ կեանքի մասին—Սոկրատի վարդապետութիւնը—Պը-
ղատոն—Նոր կտակարան—Դոկտոր Մեկէոդ—Բնաւորութիւն

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՊԱՐՏՔԸ ԽՂՃՄՏԱՆՔՆ Է.

Նա գնում էր հզօր ուղեկից մարտկի—խղճմտանքի—
հետ:

ՄԻԼՏՈՆ.

Պարտքը՝ այս յաւիտենական կերոնը, անդադար
վաւժուկէ քո աչքերի առաջ հանդարտ և հաւասար
լուսով, չկրելով փոփոխութիւն ոչ տիրութեան և ոչ
ուրախութեան օրերում:

ԿԵՆՈՑ ԵՐԳ.

Ո՛վ մարդ, ինչո՞ւ ես վատաբանում աշխարհս. աշ-
խարհը գեղեցիկ է, նորան ստեղծած է գերազանց և ամե-
նակատարեալ բանականութիւնը, թէև նա կարող է երեւալ
քեզ դարչելի և չար, սակայն գեղեցիկ աշխարհիս մէջ
գարշելին և չարը դու ինքդ ես:

ՄԱՐՍԻԼԻՈՍ ՖԻՏԻՆ.

Սարգս իւր համար միայն չէ ապրում: Նա
ստեղծուած է ոչ թէ միմիայն իւր օգտի,
այլև մերձաւորի օգտի և բարութեան համար:
Մեղանից իւրաքանչիւրի վերայ դրուած են
պարտաւորութիւններ, ինչպէս առաջին հա-
րուստի, այնպէս էլ ամենայեւոր աղքատի վերայ:
Մի քանիսի համար կեանքը վայելչութիւն է. այլոց՝
տանջանք: Բայց ընտիր մարդոց կեանքի նպատակը՝
ոչ ինքնազուարճութիւնն է և ոչ էլ միեւն ան-

զամ փառք: Օգտակար գործերի առաքելուում նոցա միակ ամենահզօր շարժիչն արդիւնաւոր և բազմախոստում աշխատանքն է:

Ըստ Հերակլէսի, մեզանից իւրաքանչիւրը ներ- ներկայացնում է մի կիւրոն՝ շրջապատուած բազ- մաթիւ համակերոն շրջաններով: Մեր ամենա- մօտ շրջանը կազմում են մեր ծնողները, կիներ ու երեխաները. հետևեալ համակերոն շրջանը բո- վանդակում է իւր մէջ մերձաւոր և հեռաւոր ազ- գականները. երրորդ շրջանը համաքաղաքացիներն են. և վերջապէս չորրորդը՝ նկարագրում է ինքն ըստ ինքեան մեր պարտաւորութիւններն ընդհանրապէս բոլոր մարդկութեան վերաբերմամբ:

Աստուծու և մարդու նկատմամբ մեր ունեցած պարտականութիւնների հաստատուն և անվրէպ կա- տարումն, ի հարկէ, կախումն ունի Աստուծոյ մեզ պարգեւած ընդունակութիւնների զարգացումից և անդադար կատարելագործութիւնից: Նա է մեզ պարգեւել ամեն բան: Մեր կամքը կառավարում է մի բարձր կամք և խելամոացնում է նորան: Բա- րու և չարի գիտութիւնը, լաւի և իրաւի, վատի և անիրաւի ճանաչումը մեզ պատասխանատու են անում այստեղ երկրիս վերայ մարդու առաջ և երկնքում—Աստուծոյ:

Պարբի շրջանը սահման չունի: Պարտականու- թիւնն անբաժան կապուած է կեանքի ամենահնա- րաւոր դրութիւնների հետ: Մարդուց կախուած չէ

հարուստ կամ աղքատ, բաղդաւոր կամ անբաղդ լինելը, բայց նորա սուրբ պարտքն է իւր պարտա-ւորութիւնները կատարելը, որոնցմով նա շրջապա- տուած է: Պարտքի զգացման հպատակութիւնն ինչ և լինի, այսպէս ասած, բարձր քաղաքակրթութեան էութիւնն է: Ինչպէս անցեալ ժամանակները, այնպէս էլ ներկայումս պէտք է աշխատել մեծա- մեծ գործերի անունով, պէտք է ձգտել նորանց հասնելու և հարկ եղած դէպքում ևս հարկաւոր է գիտնալ նորանց համար զոհուիլ: Ըստ անգամ մենք կապում ենք պարտքի գաղափարը՝ զինուորի հաւատարմութեան հետ: Սորանից տասնևութը դար առաջ Պոմպէյ քաղաքի՝ Վեզուվից արտահո- սած լաւայով և մոխրով կործանման ժամանակ՝ իւր պաշտօնի մէջ մեռնող պահանջող զինուորի յիշա- տակը՝ մինչև մեր օրերը պահուեցաւ: Վա իսկա- կան զինուորի ախպար էր: Մինչ ուրիշները փրո- կութիւն փնտռելով՝ փախչում էին քաղաքից, նա հաստատուն մնում էր իւր պաշտօնի մէջ, որ նորա պարտականութիւնն էր: Տեղը պահպանելու հա- մար նորան նշանակել էին պահանջող, բայց նորա մտքիցն անգամ չանցաւ, թէ նա էլ կարող է իւր վերայ դրուած պարտականութիւնները կատարելուց շեղուիլ: Մոխրից գոյացած ամպերի գարշահոտ ծծմբային գոլորշիներից խեղդուելով մեռաւ նա, մարմինը մոխիր դարձաւ, բայց նորա յիշատակը մինչ ցարդ ևս կենդանի է: Նորա սաղաւարտը, նիզակն

ու լանջապանակը կարելի է տեսնել և այժմ՝ Նէապոլի Բուռբոնեան թանգարանում:

Հնազանդութիւնն ու սահմանուած կանոնների անպայման հպատակութիւնն այս հերոս զինուորի որոշիչ գծերն էին: «Նա կատարեց ճշտիւ այն՝ ինչ որ նորան պատուիրուած էր: Նա վարուիլ ցանկացողը պէտք է ամենից առաջ գիտենայ ծնողներին, դաստիարակչին և իշխանութեան հնազանդիլ: Ամենավաղ մանկութիւնից պէտք է հնազանդութեան ընտելանալ, բայց և վերջին հասակները՝ մեզ հնազանդութիւնից ազատ չեն կացուցանում: Մենք մեր վիտերի մինչև ամենավերջին սահմանը պարտաւոր ենք հնազանդիլ և հպատակիլ: Պարտքը, իւր ամենամաքուր արտայայտութեամբ այնքան աւելի հարկադրական է, որ մարդ կատարելու միջոցին՝ բնաւ երբէք չէ մտածում իւր մասին: Այդ պարտքը միշտ մեր աչքերի առաջն է և մենք պարտական ենք կատարել առանց ամենի ին մտածելու ինքնազոհութեան մասին:

Իայց Պոմպէյ քաղաքի հռովմայեցի զինուորի քաջութեան դարից անցնենք դէպի առաւել մեզ մօտ դարը:—Եւրբ Աֆրիկէի եզերքներում «Ի. Իր. դէնիսէ» առագաստաւոր նաւը ընկղմվում էր իւր քաջ նաւաստիներով, որ զնալով ալիքների տակ հնչեցուց օղը հրացանութեան հրաժարական ձայնով, և երբ այս նաւակոծութեան լուրը հասաւ Լնդզիա, թագաւորական ճեմարանը՝ ի պատիւ

Ուէլլինգտոն դքսին՝ մի մեծ հացկերոյթ տուեց: Մակոլէյը այս առթիւ ասումէ. «Ես նկատեցի (նոյնը նկատեց և ամերիկացի նախարար Մեռ Լաուրէնսը) որ դուքսը իւր գովասանական խօսքերի մէջ ի պատիւ կորսուած խեղճերի, ոչ միանգամ չյիշեց նոցա քաջութիւնը, սակայն շատ խօսեց նորանց օրինակելի հպատակութեան (սահմանեալ կանոնների) և ստորադրութեան մասին: Ինչպէս առաջնոյն, այնպէս էլ երկրորդի մասին նա քանի մի անամ յիշեց. իսկ քաջութեան վերայ, ես կարծեմ զա նայում էր իբրև մի բոլորովին բնական և ամենահասարակ գործի վերայ»:

Պարտքի զգացման հետ պինդ կապուած է անձնուրացութիւնը: Այս հասարակ անվեհերութիւն չէ: Արիւնաժարաւ գաղանի հետ առիւծի քաջութեամբ մարտնչող սուսերամարտին զրգում էր անյադ հանդիսատեսների խումբը. բայց և այնպէս նա ամենևին ինքնամոռացութեան չէր հասնում, ինչպէս և երբէք չէր հեռացնում աչքից իւր ակնկալած պարզեաները: Պիղարը, արդարև, անվեհեր մարդ էր. սակայն նորա այդ անվեհերութիւնը պահպանվում էր սաստիկ զրկանքների և անխոնջ աշխատանքների մէջ՝ նորա շահախնդրութեամբն ու արծաթսիրութեամբը:

«Կամենում էք դուք մեծ լինել» հարցնումէ Սուրբն Օգոստինոս.— ուրեմն առաջ փոքր եղէք: Կամենում էք դուք կառուցանել լայնատարած և

բարձր շէնք. — ամենից առաջ հոգացէք հիմքի ամ-
րութեան մասին: Որչաի բարձր պիտի լինի ձեր
շինուածքը, այնքան էլ խորը պէտք է դնել նորա
հիմքը: (Համեստ խոնարհութիւնը գեղեցկութեան
սրահն է:)

Պարտականութիւնների ամենալաւ տեսակը կա-
տարվում է ծածկաբար՝ հեռու մարդկանց աչքերից:
Այստեղ մարդ իւր գործը կատարում է պատուա-
ւոր և անձնա՛ռէր կերպով: Նա չէ հեռուում աշ-
խարհային անարգ բարոյականութեան: Նա ինքն
իրան ցոյց չէ տալիս: Այդպիսին կարելի է կարծել,
որ աւելի ընդարձակ հասկացողութիւն և աւելի
բարձր բարոյականութեան սկզբունքներ ունի, որոնց
հնազանդութիւնը իւրաքանչիւր մարդկային կեանքի
և կենցաղավարութեան մէջ, մենք տեսնում ենք
իբրև մի յաւիտենական պարտականութիւն ընդհա-
նուր մարդկութեան վերաբերմամբ: Մեր վատ կամ
անխոհեմ վարմունքները ամենայն օր ձգում են մեզ
պարտքի մէջ, որը վաղ կամ ուշ պէտք է մարդկու-
թիւնը վճարէ:

Իայց ի՞նչպէս պէտք է սովորել պարտականու-
թիւններ կատարել. միթէ այդ շատ դժուարի՞ն է:
Նախ և առաջ հանդէս է գալիս միշտ մարդու
յատուկ առ Աստուած ունեցած պարտքի զգացումը:
Յետոյ գալիս են միւս պարտականութիւնները. —
Պարտք ընտանիքի և մերձաւորի նկատմամբ, տէրերի
պարտքը ծառաների և ծառաներինը տէրերի վերա-

բերմամբ, պարտք քաղաքացիներին՝ պարտաւորու-
թիւններ կառավարութեան վերաբերմամբ, որը իւր
կողմիցն էլ ունի իւր պարտականութիւնները քա-
ղաքացիների նկատմամբ:

Այս պարտականութիւնների մեծ մասը մարդ-
կանց աչքերի առաջ չէ կատարվում: Մեր գործու-
թեան եղանակը, իբրև հասարակական գործողի,
կարող է ամենին յայտնի լինել, բայց մասնաւոր
կեանքում արտայայտվում է մարդու այն ներքին և
հոգեկան կեանքը, որ ոչ ոք չէ տեսնում:

Մեզանից իւրաքանչիւրի ընտրութեանն է ձը-
գուած, արժանաւոր կամ անարժան լինել: Ոչ ոքի
դուռն չէ մեր հոգին կորսնցնելու կարողութիւն,
բայց կարող է կորսուել միմիայն ինքնասպանու-
թեամբ: Եթէ մենք գնում ենք այն ճանապարհով,
որով մենք մեզ և ընկեր ընկերի կատարելագործում
ենք, եթէ մենք կարողացել ենք մեզ և ուրիշներին
փոքր ի շատէ դարձնել դէպի աւելի լաւ, մաքուրը
և ազնիւը, սորանով մենք թերևս մեր կարողու-
թիւնից առաւել շատ ենք արել:

Ահա մի ամերիկացի օրէնսդրի վերայ նկատում
ենք այն բանի օրինակը թէ՛ ի՞նչպէս պէտք է մարդ
վերաբերուի իրան յանձնուած պաշտօնին:

Մտ հարկւր տարի առաջ Նոր Անգլիայում
արեգական խաւարում եղաւ: Մութը կոխեց և շա-
տերին երևում էր, որ ահիւ դատաստանի օրը մօ-
տեցել է:

Այդ միջոցին նիստ կար Վոննեգթիզութի օրէնսդրական պալատում: Մութը կոխելիս, անդամներից մէկն առաջարկեց, որ նիստը յետաձգուի. բայց այդպիսի առաջարկութեան դիմաց Ստամֆորթցի Վէլքենփորտ անունով մի ծերունի Պիւրիտան *) ելաւ և յայտնեց, որ եթէ իրօք պիտի ժամանէ անհնազանդութեան օրը, նա կցանկանար որ այդ օրը՝ իւր պարտականութիւնը կատարելիս գտնէր նորան. և առաջարկեց որ ճրագ բերեն, որպէս զի պալատը (օրէնսդրական ժողովը) կարողանար շարունակել իւր գործը:

Այս պատուաւոր քաղաքացու առաջնորդող կանոնն էր, երբէք որ և իցէ հանգամանքում չչնդուիլ իւր պարտքից: Նորա կարծիքը բարձր համարուեցաւ և առաջարկութիւնն ընդունուեցաւ:

Մի շատ վատառողջ մարդ իւր ժամանակի մեծ մասը նուիրած էր բարեգործութեան: Նա յաճախ այցելում էր հիւանդներին, շատ անգամ երկար ժամանակներով նստում էր նոցա հետ. նոցա խեղճ ցաւալի դրութեան մէջ խնամում էր նոցա. մի խօսքով նա ամեն կերպ աշխատում էր օգնել և թեթեւացնել խեղճերի դառն վիճակը: Այս առթիւ քանի մի անգամ իւր ընկերները նկատողութիւն արին նորան և մինչև անգամ յանդիմանեցին, որ նա խեղճերի համար ոչ միայն իւր գործերը

*) Պարզակրօն (աղանդաւոր Անգլիկայում):

թողնումէ, այլ և ամենայն օր ենթարկվումէ տարափոխիկ վտանգներին՝ այցելելով վարցանքաւորներին և մեռնողներին: Սակայն նա այս նկատողութեանց դէմ՝ իւր բարեկամներին պատասխանեց հանգիստ և հաստատ կերպով. «Ես իմ անձնական գործերով պարապում եմ իմ կնոջ և երեխայոցս համար, բայց ես այն կարծիքն եմ ունեմ, որ մարդուս դէպի հասարակութիւնն ունեցած պարտքը, պահանջում է նորանէց, որպէս զի նա հոգայ ոչ միայն իւր ընտանեաց, այլ և նոցա՝ որոնք նորա ընտանեաց անդամ չեն»: Այդ՝ պարտքի յօժարակամ և անձնատուր ծառայի խօսքերն էին: Մարդկային ազգի խնկար և լաւագոյն բարեբարը նա չէ, որ զօհումէ իւր փողերը յօգուտ մերձաւորի, այլ նա՝ որ ինքզինքը տալիս է չունեւորների ծառայութեան:

Չունեւորներին իւր փողերը տուողը շահում անուն և պատիւ, իսկ իւր ժամանակը, առողջութիւնն ու հոգին պարգեւողը, ստանում է նոցա սէրը:)

Առաջինի յիշատակը կարելի է որ պահպանուի, մինչդեռ երկրորդինը կարող են մոռանալ, թէպէտև նորա սերմանած բարի սերմերը երբէք չեն մեռնում:

Իայց ինչո՞ւմն է պարունակվում պարտքի հիմքը. Ժիւլ Սիմօնը գրեց յարգելի «Պարտք» անուանեալ գիրքը, յորում ապացուցանումէ որ պարտքը՝ ուղղակի ազատութիւնից կախումն ունի: Մարդը պէտք է ազատ լինի ինչպէս իւր հասարակական պարտաւորութիւնքը կատարելու համար, այնպէս էլ անհա-

տական բնաւորութիւնը ձեւակերպելու: Մտքի ազատութեան հետ պէտք է միանայ և գործողութեանց ազատութիւնը: Բայց սորա հետ միասին հարկ չէ մոռանալ, որ ազատութիւնը կարելի է դէպի չարը գործածել. կարելի է նորանով գործել ոչ այնքան բարութիւն, որքան չարութիւն: Սմբի բռնաւորութիւնն առաւել վատ է քան թէ մի մասնաւոր անձինը: Ամերիկացի Տորոն ասում է, որ նորագոյն ազատամտութիւնը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ՝ աւատական (ֆեօտալական) ստրկութեան կարծիքականի փոխուիլը:

Ազատութիւնն՝ ինչպէս ամենուն և իւրաքանչիւրի ընդհանուր ստացուածք, հասկացվում է միայն նորագոյն ժամանակների պատմութեամբ *): Հին ժամանակներում ազատ կոչուած մարդկանց իրաւունք արուած էր իշխել ստրուկների վերայ: Մտրկութիւն էր թէ՛ թագաւորութեան մէջ և թէ՛ ընտանեաց: Մտրկութիւն թէ՛ հասարակայնական կառավարութեան ժամանակ և թէ՛ միապետութեան:

*) Այն դադարաւոր թէ աշխատանքը մի անարգ բան է, հեթանոսական և աւատական ժամանակների անցորդ է, երբ արօրը յանձնուած էր բացառապէս ստրուկներին և միայն դիւղացին մշակում էր երկիրը: Հռովմայեցիներին այսպէս որոշում էին ազնուականութիւնը. *gentem habent solicius parentes nemini servierunt*, այսինքն, «միայն նորա են ազնուականներ, որոնց նախնիքը ոչուրի չեն ծառայած»: Հիւսիսային Ամերիկայի հասարակայնութեան մէջ տիրապետող այն հասկացողութիւնը, թէ մինչև անգամ ամենահեռաւոր նախնեաց ստրկական արիւնը արատաւորում է մարդուն, — իսկ և իսկ Հռովմայեցիներից ծագած է: Սիրելի Գերմանացի գեղջուկներ, — ասում է Հէյնէն, — գնացէք դէպի Ամերիկա, դուք այնտեղ չէք գտնի ոչ արքայա-

Վատն երէցը՝ Հռովմայ հասարակայնութեան ամենամեծ տնտեսը, ապացուցանում էր թէ զառամեալ ստրուկներին պահպանելու անհրաժեշտութիւնից ազատելու համար՝ նպատակադրւում է ջրն ջրել նոցա: Հիւանդ և աշխատանքի անընդունակ ստրուկները ուղարկվում էին Տիբերիս գետի վերայ զտնուած կղզին, ուր և մեռնում էին կամ հիւանդութիւնից կամ քաղցածութիւնից: Հռովմում կայսերութեան ժամանակները՝ Հռովմայեցւոց ժողովուրդը ապրում էր հասարակային բարեգործական տուրքերով: Նոյնպէս և Անգղիայում, երբ ստրկութիւնը ոչնչացրած էր և աղքատները այլ ևս չէին նպաստվում վանքական տուրքերից, աղքատների համար նոր օրէնք հրատարակուեցաւ, որ խկապէս կորսուած ազատութեան փոխարէն մի տեսակ վարձատրութիւն էր:

Ազատութիւն բառից առաւել մի ծանրակշիռ և վսեմ բառ կայ, այսինքն, խղճմանը բառը:

զուններ, ու մեծամեծներ, այնտեղ ամենը հաւասար են, բացի, ճշմարիտ, այն մի քանի միլիոն սևամորթ կամ շագանակագոյն անբաղդներից, որոնց հետ վարվում են, ինչպէս շների հետ, նոցա սևամորթ լինելու պատճառաւ: Եթէ մէկը ունենար Նիկրեան ցեղի թէ՛ և ամենափոքրագոյն Նշանները և թէ նորա ծագումն իրեն մորթի գոյնից յայտնի չլինէր, այլ դէմքի գծագրութիւնից, նա կքաշէր մեծամեծ անարգութիւններ:

Կարծիք չկայ, որ այնտեղ ոչ մի ազնիւ սիրտ լռելէայն լալիս չլինի ընդհանուր ինքնասիրութեան և անիրաւութեան վերայ: Բայց և այնպէս եթէ նա յայտնի կերպով պատերազմի այս նախապաշարմունքի դէմ, նորան սպասում է այնպիսի նահատակութիւն, որի մասին Եւրոպայում հազիւ կարող ենք մենք հասկացողութիւն ունենալ:

Այդ խօսքի զօրութիւնը բաղաբաղութեան սկզբնաւորութեան հետը միասին ընդունուած էր: Յունաց Մենանդր բանաստեղծը Ք. Մ. երեքհարիւր տարի առաջ, լիովին ճանաչում էր խղճմանքի բարձրը նշանակութիւնը: «Մեր իսկ կուրծքի մէջ, ասում է նա, մենք կրում ենք Աստուծուն, այսինքն՝ մեր խղճմանքը»: Մի ուրիշ տեղ էլ ասում է. «Միմիայն իրան համար ապրելն՝ ապրել է նշանակում: Ամեն անգամ, երբ դուք կատարում էք մի որ և իցէ լաւ, բարի գործ, ուրախ և զուարթ եղէք, որովհետեւ դուք պարտական էք գիտնալ, որ Աստուած ինքը մասնակից է լինում ամեն արդար և արի վարմունքներում: Ահա մարդուս համար ամենափսեմ և ամենակարեւոր բանը, այսինքն սիրալիր սիրտը»: Հոգեկան առաձին ընդունակութիւնը, որ է խղճը՝ կարելի էր կրօնական բնագոյում անուանել: «Աս մեզանում յայտնվում է առաջին անգամ նոյն իսկ այն վայրկենից, երբ մենք զգում ենք մեր ներսում բարձր և ցած բնութեան մէջ մրցողութիւն, — մրցողութիւն հոգու և մարմնի մէջ. բարու մրցումն չարութեան վերայ յաղթանակելու: Ո՛ւր որ կամենում էք՝ նայեցէք, — թէ՛ եկեղեցի եղած տեղում և թէ՛ չեղած, և դուք կտեսնէք, որ ամեն տեղ և անդադար շարունակվում է միևնոյն մրցողութիւնը - այսինքն, մրցողութիւն ապրելու կամ մեռնելու: Վուր կտեսնէք տղամարդիկ և կանայք չարչարուած և հոգեպէս տանջուած միմիայն նորա

համար, որ նորա սիրելով բարին, չեն կարող միևնոյն ժամանակ հրահանգուիլ նորանով միայն:

Այս մրցողութիւնը կրօնի առաջին սկզբունքների հիմքն է: Բարձրագոյն օրէնքը բարձրացնում է մեզ դէպի «Նա» Որի ներկայացուցիչն է խղճի օրէնքը: Այս մարդուս ինքն իրան մէջ խորասուզուիլն է, — ասում է Անտիկոս Մողլին, — որի վերայ հիմնուած են բոլոր կրօնքները: Մարդս խորասուզուելով ինքն իրան մէջ և անսնելով իրան մէջ եղած մրցողութիւնը, նա սորանով իսկ ստանում է նախ և առաջ ինքնաճանաչութիւն և ապա՝ Աստուածգիտութիւն: «Նա այս կերպով ստանում է ճանաչելու և զգալու կարողութիւն՝ թէ՛ ո՛րն է իրաւացին և որն անիրաւը: Վորանով բարու և չարի մէջ ընտրութիւն անելու իրաւունքն է ստանում, և որովհետեւ ընտրութեան իրաւունքը իրան ձեռքն է մնում, հետեւաբար և ինքն է պատասխանատուն:

Ի՛նչ բանի էլ տեսականութեամբ չհաւատային մարդիկ, բայց և այնպէս ոչ որ մեղանից չէ զգում իրօք, որ իրան վարմունքը լինէին անպայման, անհրաժեշտ և անխուսափելի: Մեր կամքը ոչ մի բանով չէ սահմանափակված և կապուած: Հատ լաւ գիտենք, որ մենք ստիպուած չենք մի որ և է կախարդութեամբ անմիջապէս հնազանդուելու այս կամ այն գրգիռներին: «Մենք զգում ենք, — ասում է Ջոն Ստիւարտ Միլը, — որ եթէ կամենայինք մի որ և է ցանկութեան դէմ դնելու կարո-

ղութիւն ունեցածներս ապացուցանելու, այն ժամանակ կարող էինք այդ դիմադրութիւնն անել ուստի և այլապէս մտածելը ցածութիւն կլինէր մեր հպարտութեան դէմ, այլև կունենար մեր կատարելագործութիւնը ցանկութիւնը թուլացնող ներգործութիւնը:

Տարակոյս չկայ, որ մեր վարմունքները կարող են վերաքննուիլ, այլապէս՝ չէին հրատարակուիլ բոլոր աշխարհում օրէնքներ. իսկ օրէնքները հրատարակվում են նորա համար, որպէս զի ստորադրուին նորանց, որովհետեւ ամենեքեան և իւրաքանչիւր ոք համոզուած է այն մասին, որ մարդիկ հնազանդվում են նորանց կամոյ, նայելով թէ որքան կամենում են նոքա հնազանդուիլ կամ չհնազանդուիլ: Մեղանից իւրաքանչիւրը խոստովանվում է, որ իրօք մեր բոլոր սովորութիւններն ու փորձութիւնները բնաւ իսկապէս չեն տիրում մեր վերայ, այլ մենք ինքներս տիրում ենք նոցա վերայ: Մինչև անգամ ենթարկուելով փորձութիւնների, մենք մեր հոգու մէջ շատ լաւ հասկանում ենք, որ կարող էինք ընդդիմանալ նորանց, և որ՝ եթէ միայն ցանկանայինք բոլորովին նորանցից ազատուիլ, այն ժամանակ ևս չէին պահանջվում դորա համար մեր կարողութիւնից առաւել ոչ հզօր ցանկութիւն և ոչ հզօր կամք:

Հոգեւոր ազատութեամբ զուարճանալու համար հարկաւոր է, որ մեր միտքը գիտութեամբ զրգոյում

լինի: Մարդու պատասխանատուութիւնը աճում է հա՛մեմատաբար նորա մտաւորական ընդունակութիւնների զարգացման և խղճի կազդուրման հետ: Նա հնազանդում է բարձր կամքի ազդեցութեան և ներգործում է նորա հետ համաձայն, ոչ բռնի, այլ յօժարութեամբ եւ այն օրէնքը, որ ստորադրում է նորան՝ սիրոյ օրէնքն է: Չհասութիւն և հաւատարմութիւն ունեցող հաւատի մէջ փրթութիւն (բացվում է) նորա մարդկութիւնը: Նա զգում է, որ իւր ազատ գործողութեամբ, իւր այն շաւատով՝ որ ունի դէպի Աստուածային կամքի նպատակը եւ դորա հետ համաձայն իւր գործերովը նա բարիքներ է անում եւ ապահովացնում իրան համար Չհրապոյն բարին: „Առանց կրօնի մարդը — ասում է չէր աւազ սարկաւազը — զիպուածների ստրուկ է: Բայց կրօնը բոլոր զիպուածներից բարձր է կանգնում և նորանց վերայ բարձրացնում է մարդուն:“ Իսկ թուովմաս Լինչը իւր Տէօփիլ Տոխնալի մէջ ասում է. — „Բանի որ չենք կանոնաւորուած՝ ազատ չենք: Վայրի կաղինը հարկաւոր է ձգել հողի մէջ, որպէս զի նորանից դուրս դայ կաղին: Հաւատ ունեցող մարդը մարդ է, որ թողած է արմատներ, արմատներ Աստուծու մէջ: Մեր գործերը վկայում են մեր առ Աստուած ունեցած սրտի մասին:“ Նոր կտակարանի մէջ մենք գտնում ենք հեռեկանը „Ազատութիւնը այնտեղ է, ուր Տիրոջ հոգին է:“ Իսկ Կառուպէրը ասում է, „Ազատը նա է,

որուն ճշմարտութիւնը արեւ է ազատ իսկ բոլոր մնացեալները՝ ստրուկ են։

Իթէ այդպիսի աստուածային օրէնքի խոստովանութիւնը չկայ մարդու մէջ, նա իւր գործողութեան ժամանակ ստորադրումէ զգայականութեան, կրքի և ինքնասիրութեան։ Մարդիկ՝ արատաւոր հակամիտութեան բաւականացնելով գիտեն, որ վատ են վարվում։ Խիղճը դատապարտումէ նորանց։ Բնական օրէնքը ազդակումէ նորանց դէմ։ Նոքա գիտեն, որ ինքնակամ և մեղանշաբար վարվում են, նոցա ընդդիմութեան ոյժը թուլացած է արդէն ապագայի համար, նոցա կամբը կորսնցնումէ իւր իշխանութիւնը և մի նոր փորձութիւն երեւցած ժամանակ, նոցա ընդդիմութիւնը դորանից էլ թոյլ կլինի։ Այն ժամանակ կազմվումէ սովորութիւն։ Ամեն տեսակ չար գործի բանադրանքը այն է՝ որ տարածուելով ծնումէ նոր չարիքների կարգ։

Իայց խիղճը մեռած չէ։ Մենք չենք կարող գերեզման փորել և հրամայել խղճին՝ որ պառկի այնտեղ։ Մենք կարող ենք ոտնակոխ անել նորան, բայց դարձեալ նա կենդանի կը մնայ։ Խրաբանչիւր մեղքի կամ յանցանքի կատարուելու վայրկեանում, յայտնվումէ վրիժառու հրեշտակը։ Մենք չենք կարող խղճի առաջ աչք փակել կամ ականջ գոցել։ Մեզ ամենքիս երկշոտ է անում խիղճը։ Ահա որ դատաստանի օրը ստէպ հասնումէ մեզ վերայ մինչև անգամ այս աշխարհումս էլ, այս-

ինքն, երբ խիղճը կկանգնի մեր առաջ և զգուշացնելով կհարկադրէ մեզ վերադառնալ դէպի առաքինի կեանքը։

Խիղճը յաւիտենական է և ընդհանրական։ Նա կազմումէ անձնական բնաւորութեան ճշմարիտ էութիւնը։ Նա տալիս է մարդուն ինքնիշխողութիւն, փորձութիւններին ընդդիմանալու և նորանց հետ կռուելու ոյժ։ Խրաբանչիւր մարդ պարտական է զարգացնել իւր անձը, աշխատել կեանքի ուղիղ ճանապարհը գտնելու և այդ ճանապարհով երթալու։ Այդ բանի համար տրուած է նորան կամք, նա ունի ոյժ ինքն իրանը լինելու և ոչ թէ ուրիշի արձագանդ, ոչ ցածագոյն դրութիւնների անդրադարձութիւն և ոչ արտաքին պայմանների ստրուկ։ Մարդու ճշմարիտ արժանաւորութիւնը՝ ծնվումէ ինքնիշխողութեամբ մեր գոյութեան ամենաբարձր պայմանների տակ ստորադրելով ցածագոյն ոյժերը։ Ինքնիշխողութեան ընդարձակ և մշտական գործունէութիւնը ձեռք բերվումէ այն ժամանակ միայն՝ երբ պտրտքի կտտարման մէջ առաջին տեղը բռնումէ խիղճը։ Միմիայն խիղճը կանգնեցնումէ մարդուն իւր սեփական ոտների վերայ, ազատումէ նորան իւր սեփական հակամիտութիւնների և կրքերի տիրապետութիւնից։ Նա կանգնեցնումէ նորան մարդկային ազդի լաւագոյն շահերի նկատմամբ։ Օրս արձու թեան ճշմարիտ ազդիւրը գտնվումէ միմիայն պարտքի ճանապարհների վերայ, որը

գալիս է իբրև մի անկող քաղցրացուցիչ աշխատանքի, իբրև պսակ իւրաքանչիւր արդար գործի:

Խիղճը մարդու մէջ ամենաբարձր զարգացման հասնելով՝ դրդում է նորան իսկապէս գործել այն՝ ինչ որ ամենաբարձր և ամենամաքուր բաղաւորութիւնը կարող է նորան տալ, և պահում է նորան այն ամեն բանից՝ որ կարող է անբաղդ անել նորան: «Շատ սակաւ մարդիկ կան, եթէ միայն այդպիսիներ ընդհանրապէս գտնվում է քաղաքակրթութեան ժողովրդի մէջ, — ասում է Էրբէրտ Սպենսէրը, — որոնք չպիտի համաձայնէին այն կարծիքին, որ մարդու բարօրութիւնը՝ Աստուածային կամքի հետ համաձայն չէ: Այս վարդապետութիւնը քաղաքացիներն են մեր բոլոր ուսուցիչները կրօնի, այս վարդապետութիւնը անպայման կերպով ընդունած են բոլոր բարոյագէտները. ուստի և մենք կարող ենք բոլորովին նայել այդ բանի վերայ, ինչպէս մի խոստովանուած ճշմարտութեան վերայ»:

Եթէ մարդու մէջ բացակայում է խիղճը՝ նա վարվում է իւր անձնական բաւականութեամբ, քան մի որ և է աւելի բարձր սկզբունքի զօրութեամբ: «Նա անում է այն՝ ինչ որ առաւել հաճելի է իրան, միևնոյն էր թէկուզ լինէր այդ մի կոշտ զգայական կամ իմացական զուարճութիւն: Բայց մենք ստեղծուած ենք ոչ միայն նորա համար, որ միայն մեր հակամիտութիւններին և ինքնաբաւարար

կանութեան անձատուր լինենք: Բնութեան բոլոր կարգը ապստամբում է, կեանքի վերայ այդպիսի գաղափար ունենալու դէմ: Ոչ երբեք և ոչ մի որ և է դէպքում չպիտի ստրկանայ հոգին՝ մեր բնութեան ցածագոյն կողմի առաջը: Խղճի բացակայութեան ժամանակ մտքից չանցկենալու բաներ են ինքնաշուհութիւնը, ինքնութեանցութիւնը և ինքնասանձութիւնը, բացի, թերեւ, այն դէպքերից, երբ մարդու ոգու այս բարձր յայտնութիւնը՝ մարդկային օրէնքի հետեւանքից խորշելու համար մի անհրաժեշտ բան լինէին:

Այսպիսի սկզբունքների վերայ հիմնուած հասարակութիւնը՝ մարդու բնական կրքերով և իմացական ոյժերով միասին, բայց որի (հասարակութեան) մէջ մարդկանց վարմունքը չի կառավարվում գրեթէ խաւորապէս խղճի ազդեցութեամբ, այդ հասարակութիւնը աւելի շուտով կլինէր մի լիակատար անիշխանութիւն և չէր յապաղեր ենթարկուիլ ընդհանուր անկման: Մենք մասամբ իւրիք տեսնում ենք արդէն դորա մի քանի հետեւանքները անիմաստ շփոթութիւնների մէջ, որոնք դեռ ի նորումն աւելում էին Գերմանական և Ռուսաց նիհիլիստների մէջ և կրակով ու կործանմունքով, որոնցմով նշանաւոր արեց իրան Սոմոնառների պատերազմը Փարիզում: Հասարակութեան մէջ այդպիսի սկզբունքի իշխողութիւնը կարող է հասցնել նորան (հասարակութեան) անհատական, հասարակական և ազգային

կատարեալ անբարոյականութեան:

Այդտեղ մնումէ միայն մի հնար, այսինքն, վերադարձնել մարդկանց դէպի պարտքի զգացմունքը: Մեր հայրերին բաժին ընկած էր իրաւունք ձեռք բերելու պարտականութիւնը, ուստի և մեր սերնդի պարտականութիւնն էլ թող լինի պարտքի զգացմունքը քարոզել և տարածել նորան: Հատուցէք իւրաքանչիւրին ըստ արժանաւորութեան, — արդարադատութիւնն է՝ առաքինութեան փայլը, իսկ բարեացակամութիւնը՝ նորա ուղեկիցը: Աւետարանի այն խօսքը, որ անդադար մեր միտն է գալիս և որ պէտք էր բարոյականութեան գրքի իւրաքանչիւր էջի ճակատին դնել, այս է՝ „Վարուցէք ուրիշների հետ այնպէս, ինչպէս որ կ'ամենում էիք դուք, որ նորանք վարուէին ձեզ հետ“ — „Սեանքի մէջ — ասումէ Վիլհելմ Հումբոլդը — նկատելու արժանի է մանաւանդ այն հանգամանքը, երբ առանց անձնական բաղդաւորութեան կամ անբաղդութեան գաղափարով չափազանց վերելուելու, բացառապէս յանձնվում ենք պարտքի խիստ կատարման, այն ժամանակ բաղդը կարծես ինքնին գալիս է, մինչև անգամ սորանից էլ աւելին ասեմ, զրկանքներով, անհագստութիւններով և հոգսերով լի կեանքիցն էլ անգամ յառաջ է գալիս բաղդը“:

„Ինչո՞ւմն է կայանում ձեր պարտքը, — հարցնում Գեօտէն: — Հանապազօրեայ գործերի կատարման մէջ՝ քանի որ դուք ապրում էք“ Բայց այդ-

պիսի մի հայեացք պարտքի վերայ շատ նեղ է: „Ո՞րն է — հարցնումէ նա, — լաւագոյն կառավարութիւնը: — Այն է, որ ուսուցանումէ մեզ անձամբ անձին կառավարել“: Պլուտարքոսը Տրոյանոս կայսրին ասաց, „Վո կառավարութիւնը թող սկսուի քո սեփական կուրծքի մէջ. իսկ նորա հիմը՝ թող լինի քո սեփական կրքերի վերայ իշխելը“: Այս խօսքերի մէջ պարունակվումէ ինքնիշխողութիւնը, պարտքն ու խիղճը: „Վուզայ ժամանակ — ասումէ Հուկեր եպիսկոպոսը — երբ ողջախոհութեամբ և հեղուկեամբ արտասանուած երեք խօսքի համար, պիտի դրուի առաւել բարձր վարձ, քան թէ այն երեք հազար հատորների, որ գրուած են արհամարելի սրամտութեամբ“:

Հոգու համար օգտակար է այն տեսակ գործերը, որոնք կատարվում են սիրով, ո՛չ ինքնասիրութեան նպատակների համար, այլ իբրեւ պարտք ողորմութեամբ և սիրալիր բարութեամբ: Սիրոյ համար կատարուած շատ գործերը, հազար անգամ լաւ են փողի համար կատարուածներից: Առաջիններով արթնանումէ հերոսութեան և ինքնուրացութեան հոգին. վերջինները կորսվում են՝ ստանալով իրանց վարձը: Պարտականարութիւնը՝ որի համար վճարում են, շատ սակաւ գնահատվումէ առհասարակ: „Հարստութիւնից, պատուից և մինչև անգամ առողջութիւնից էլ բարձր համարում եմ — ասումէ Արնօլդ Բոլիշը — բարձր բարոյակա-

նութեան տէր մարդկանց յանձնուիրը, վասն զի բարու, մեծահոգու և ճշմարտի հետ հոգևով կապուելը նշանակումէ մարդուս իրան էլ մասամբ իւրիք լինել բարի, մեծահոգի և ճշմարիտ:

Իւրաքանչիւր մարդ պարտական է ծառայել ինքն իրան՝ ինչպէս իւր անձին և իւր մերձաւորներին: Որանքը իսկապէս սակաւագին բան է, թէ որ պարտքը չըստբացնէ նորան:

«Եպա ցոյց սուր այն յատկութիւնները, — ասումէ Մարկոս Եւրեկոս Ենտոնինտը, — որոնք ունենալը միշտ քո ձեռքն է, այսինքն, անկեղծութիւնը, ծանրաբարոյութիւնը, աշխատանքի մէջ հաստատամտութիւն, զղուանք դէպի զուարճութիւններ, բաւական լինել քո վիճակով, սակաւապիտութիւն, բարեհամբոյր, պարզամիտ և մեծահոգի լինել:»

Եւստակիոս մտաւորական ոյժը կարող է գոյակից ունենալ կատարեալ անմեծահոգութիւն: Այնքանը ծնվումէ մարդու հոգու մէջ եղած բարձր ոյժիցը՝ այսինքն, խղճից և բարձր ընդունակութիւնիցը՝ բանականութիւնից և հաւատասիրութիւնից, այնպիսի հաւատասիրութիւնից, որ տալիս է մարդուս միջոց իւր զգայարանքներին մատչելի եղածից առաւել հասկանալու կարողութիւն: Հաւատասիրութիւնը բանական էակ է անում մարդուն, նորան բարձր է դասում կենդանուց: Վարուինը ճիշտ նկատած է, որ մարդուն կենդանուց ունեցած

ամենանշանաւոր զանազանութիւնը նորա պարտաճանաչութեան և զգացման հետ կապուած խղճի թելադրութիւնքն են:

Մեզ ուսուցանում են հաւատալ նիւթի ամենակարողութեան, մենք պէտք է հաւատանք միմիայն մեր տեսածին և շօշափածին: Չպիտի հաւատանք ինչ որ չենք հասկանում: Բայց որքան քիչ է մեր գիտցածն ու հասկացածը: Մենք տեսնում ենք իրեւրի դրսի կողմը միայն «իբր աղօտ հայելու միջից գուշակաբար»: Ինչպէս կարող է նիւթը օգնել մեզ կեանքի գաղտնիքները հասկանալու: Մենք բնաւ ոչինչ չգիտենք կամբի, զգացմունքի և մտքի գործունէութեանց պատճառների մասին: Մենք գիտենք որ նոքա կան, բայց նորանց հասկանալ չենք կարող:

Մի երիտասարդի, որը ասում էր թէ ինքը ցանկանումէ այն բանին միայն հաւատալ՝ ինչ որ հասկանումէ, — Պարր Բժիշկը պատասխանեց այսպէս. «Ուրեմն, պարոն, ձեր դաւանանքը կ'լինէր ամենահամոռնօր այն մարդկանց դաւանութեան, որը իւր և իցէ յաջողուել է ինձ լսել: Բայց Սիդնէյ Սմիտի խօսքը դորանից էլ առաւել սրամիտ էր: Մի անգամ շօլլանդացի մարդ մ'առաւ հիւրերից մէկը, որ օտարազգի էր, ասաց թէ ինքը բուն նիւթապաշտ է: Եւստակիոս Սմիտը մի կերակրի առթիւ ասաց. «Ե՛հա շատ լաւ կերակուր:» Եւ դա խօսքի վերայ նիւթապաշտը շտա.

պեց առեւ իւրացնել. «Այո, պարոն, դա աննման է»։—
Ուրեմն, համարձակվում եմ ձեզ հարցնել,—պա-
տասխանեց Սմիտը իւր սովորական յաջողակութեամբ,
—հաւատում է՞ք դուք արդեօք խոհարարին»։

Մեզ պատահումէ մեր չհասկացած միլիոնա-
ւոր բաներին հաւատալ։ Այլ ի՞նչ է նորա այլեւ-
այլ զուգակցութիւնը նոյնպէս մեծ գաղտնիք է,
ինչպէս կեանքը ինքնին։ Այսպէս էլ այս անհամար
հետաւոր ելկիւնների վերայ, որոնք վստահութեամբ
դառնում են իրանց որոշեալ շրջաններում. նայե-
ցէք մեր սեփական մոլորակին, որ իւր առանցքի վե-
րայ կատարումէ հանապազօրեայ շրջանը և միան-
գամայն տարեկան ընթացքը արեգական չորս կողմը։
Միթէ հասկանալի են մեզ այդ շարժումների պատ-
ճառները։ Մի թէ այդ շարժողութիւնների իսկա-
պէս գոյութեան փաստից մի աւելի բան գիտենք
նոյա մասին։

«Այլի շրջանական դարձումն երկնքի հաստա-
տութեան մէջ,—ասումէ Պասկալը,—որքան էլ ըն-
դարձակ լինի, ինքն ըստ իւրեան հաղիւ աննշան
կէտ է, համեմատելով այն շատ առաւել ընդար-
ձակ շրջանական դարձումի հետ, որ կատարում են
աստղերը։ Մինչև անգամ տեսողութեան սահման-
ներից դուրս եղած այս աշխարհը մի առաւել բան
չէ, եթէ ոչ՝ մի կէտ բնութեան լայնատարած ծո-
ցում։ Մենք կարող ենք գաղափար կազմել հիւ-
լէների մասին ոչ այլ կերպ, բայց եթէ համեմա-

տելով այն իրականութեան հետ, որ մի անվախճան
սահման է. որի կետերը ամենայն տեղ է, իսկ շր-
ջապատը՝ ոչ ուրեք։ Ի՞նչ է մարդս այս անվախճա-
նութեան մէջ։ Բայց կայ դեռ ևս մի ուրիշ բան,
որ ոչ սակաւ ապշեցնող է. այսինքն, այն անվախ-
ճան բանը, որ կայ նորա ոտքի տակ։ Թող նա զըն-
նէ փոքրագոյն միջատը, որն որ ընկնի նորա աչքո-
վը, ասենք միջիւնը կամ ունկնամուկը. նա ունի
անդամներ, երակներ և արիւն, որը դառնում է այս
երակների մէջ, գնտակներ կան այս արեան մէջ, նա
ունի խուղ և աւիշք։ Այս հիւլէի սահմաններում
ես ձեզ ցոյց կտամ ոչ միայն տեսանելի աշխար-
հը, այլ և բնութեան անսահմանութիւնը իսկ։
Այն մարդը, որ հետաքրքրվում է պարագումէ այս
տեսակ մտքերով՝ պիտի զարհուրի իւր վերայ մտա-
ծելով. նա երկնչումէ ճիշտ հասկանալով իւր սե-
ղը բնութեան մէջ, իբր կախ եղած անվախճանու-
թեան և ոչնչութեան մէջ տեղումը։ Այս հրաշք-
ների Արարիչը միայն կարող է հասկանալ այդ
բանը, «Նորանից զատ ոչ ոք չէ կարող հասկանալ»։

Առնճուկիտը բարոյում էր իր աշակիրանե-
րին, թէ համբերութիւնը կազմումէ իբր երեք քա-
ռուրդը կեանքի։ «Պատուաւորապէս մտածեցէք և
առաքինութեամբ վարուեցէք։ Պիտութիւնը, մե-
ծահոգութիւնը և քաջասրտութիւնը պարտաւո-
րիչ բաներ են առ հասարակ ամենի համար։ Կեան-
քի վերայ ծանրահայեացքը, հոգու ազնուութիւնը,

Ճշմարտութիւնը, մաքրասրտութիւնը, բարութիւնն են ահաւասիկ այն յատկութիւնքը, որոնցից կազմվում է ամենակատարեալ առաքելութիւնը՝ Այս խոսքերը հասնում են մեզ իբրեւ հեռաւոր արձագանգ այն մեծ ուսուցչի, որը սորանից հաղաւոր տարիներ առաջ ապրում էր. այդ իմաստուն Առնֆոլկիոս մարգարէն է, ինչպէս որ նորան մեծաբում էին իրան աշակերտները:

Իայց այս բոլոր առաքելութիւնքը ծագվում են մարդու մէջ գտնուած բնական ներքին դաստիարակչի, այսինքն, խղճի շնորհիւ: Խիղճն է այն հիմնական սկզբունքը, որից բղխում են վարքի բոլոր հեռաւորագոյն կանոնները: Նա հրամայում է մեզ արդարութեամբ վարուել և զգուշանալ այն վարժունքներից, որոնք անարդար են համարվում: Խիղճը հասնելով մեր մէջ լիակատար զարգացման, հարկադրում է մեզ գործել այն, ինչ որ ուրիշներին տալիս է բաղդաւորութիւն. և արգելում է գործել այն, ինչ որ կարող է պատճառել ուրիշներին անբաղդութիւն: Ամենից առաջ և զլիաւորապէս պէտք է խոր կերպով ըմբռնել այն բարձր վարդապետութիւնը, թէ մարդս պարտական է պարտքի խիստ կատարման ճանապարհի վերայ հաստատուիլ և արդարացի վարուիլ, փնտռելով իւր բաղդն ու ներքին աշխարհը այն բանի մէջ, որը անկողոպտելի է իրանից: Խիղճը այն մրցումն է, որի ճանապարհով մենք հասնում ենք յաղթութեան,

տիրապետում ենք մեր սեփական պակասութիւնները: Այդ մի համր, բայց ներքին մարդու անխոնջ աշխատանքն է, որով ապացուցվում է նորա կամքի անսովոր ոյժը և աստուածային մասնիկների ներկայութիւնը նորանում:

Մանթանայով հին Յոյների մի քանի արիասիրտ մեծագործութիւնների հետ, մենք էլ կարող ենք մի քանի բան սովորել պարտքի մեծ առաքելութեան նկատմամբ: Ոմանք Սոկրատին համարում են յունական փիլիսոփայութեան հիմնադիր. Նա այն համոզմունքն ունէր, որ մասնաւորապէս իրան վերայ դրուած է՝ մարդկանց մէջ բարոյական զիտակցութիւն զարթեցնելու կոչումը: Նա Ք. Մ. 468 տարի առաջ ծնաւ Աթէնքում և ստացաւ շատ լաւ կրթութիւն, որպիսին կարող էր ստանալ այն ժամանակուայ Աթենացին: Նախ և առաջ նա պարապեցաւ քանդակագործութեամբ, որով անուն անգամ ստացաւ մասամբ: Յետոյ առհասարակ բոլոր Աթէնքի քաղաքացիների պարտականութեան համաձայն, նա զինուորականութեամբ ծառայեց հայրենեաց: Երբման ժամանակ նա միւս երիտասարդների հետ միասին արտասանեց հետեւեալ երդումը. — «Երբդուեմ չանպատուել իմ երկրի ինձ հաւատացած սրբաղան զէնքը. նոյնպէս և չթողնել իմ պաշտպանութեան յանձնուած պաշտօնը»:

Նա իւր գտնուած բոլոր պատերազմների մէջ շատ քաջութիւն և արիւթիւն ցոյց տուաւ: Պօ-

տիդէի մօտ պատահած գործերից մէկի մէջ, Ալի-բիադէս վերաւորուած ընկաւ թշնամեաց շարքերում: Սոկրատ առաջ նետուեցաւ ազատելու նորան և ձեռնորդ վերայ բերեց նորան իւր բոլոր զէնքերով Աթենացոց բանակը: Նորա այս քաջազնական վարմունքի համար վճռեցին տալ իբրեւ քաջութեան վարձ, քաղաքական պսակ — այժմեան Հնդկաստանի կայսերուհւոյ շքանշանը: Արկորդ պատերազմի մէջ ցոյց տուեց նա ոչ սակաւ արիութիւն: Վախումի մօտ եղած զժքաղդ պատերազմում ազատեց նա Վսենոփոնի կեանքը, որին պատերազմի դաշտից տարաւ ուսերի վերայ, պաշտպանուելով ճանապարհին թշնամիներից: Նա կատարեց նոյնպէս և մի արշաւանք, որից յետոյ մի քանի ժամանակ նուիրեց իւր անձը քաղաքական ծառայութեան:

Իբրեւ Սենատոր ոչ սակաւ արիութիւն ցոյց առաւ, ինչպէս որ զինուորական եղած ժամանակը: Նա իշխում էր այն բարձր բարոյական արիութեամբ, որն ունենալով մարդ աներկիւղ գնումէ ոչ միայն, մահի առաջ, այլ մինչև անգամ հակառակ կարծիքների դէմ: Նա համարձակութեամբ յառաջ էր կանչում ինչպէս մի բռնաւոր, այնպէս էլ բռնաւորական խումբ: Արգինուզեան կղզիների մօտ եղած պատերազմից յետոյ, երբ ծովապետները դատաւարանի տրուեցաւ այն պատճառաւ, որ նորանք չէին կարողացել սպանուածների մարմինները

աղատել, Սոկրատը միմիայն նորանց պաշտպան հանդիսացաւ: Դողմունքը կատարեցաւ: Սոկրատ խորհրդարանի անդամութիւնից դուրս ձգուեցաւ և ծովապետները դատաւարտուեցան:

Այն ժամանակ Սոկրատը նուիրեց իւր անձը դասատուութեան գործին: Նա դասախօսում էր հրապարակներում, մանում էր արհեստանոցները և այցելում էր ուսումնարանները այն նպատակով, որ ծանօթացնէ ժողովրդին իւր այն հայացքների հետ, որ վերաբերվում էին մարդկային գործողութիւնների և մտաւոր տեսութիւնների նպատակի եւ նշանակութեան: Նորա վարդապետութիւնը սկսուեցաւ կատարեալ սկեպտիկեան ժամանակում: Նա աշխատում էր փոխել մարդկանց բնութեան վերայ ունեցած բնազդական տեսութիւնները, այն տեսութիւնները, որոնք տանում էին նորանց դէպի կասկածանքի անել շփոթութիւնը: «Արժէ՞ արդեօք ապրել» — այս հարցմունքը ինչպէս այժմ, այնպէս էլ այն ժամանակները՝ փոքր բան չէր: Սոկրատ խորհուրդ էր տալիս նորանց, նայել նոյն իսկ իրանց խորքում: Մինչդեռ մարդիկ աստուածների գութը շարժելու վերայ հոգացողութիւն էին անում, նա պնդում էր թէ՛ գործողութեանց բարոյական կերպն է միմիայն այն ճանապարհը՝ որը կարող է տալ մարդուն բաղդաւորութիւն, ինչպէս ներկայ, այնպէս էլ ապագայ կեանքում:

Սոկրատ շարունակում էր քարոզել իւր վար-

դապետութիւնը, որին ոչ սակաւ հետեւողներ եղան ինչպէս երիտասարդներէց, այնպէս էլ չափահասներէց: Արիստիպպաս առաջարկեց նորան մի մեծ գուժ մար, բայց այդ առաջարկութիւնից վճռապէս հերքուեցաւ: Սոկրատ ոչ թէ փողի համար էր ուսուցանում, այլ բանական տեսութիւնների տարածման համար: Այդ պատճառաւ նա յայտնեց, թէ իրեն հաճելի լաւագոյն վարձը միայն այն համոզմունքն է, որ նորա տշխատութիւնը ծառայում են մարդկային բարութեան:

Նա չէր վարդապետում զլքերի հիմանց վերայ՝ սոսկ դատողութիւն էր անում: «Գրքից — ասում էր — բան հարցնել կարելի չէ, նա չէ կարող պատասխանել և այս պատճառաւ ահա կարող չէ նա ուսուցանել: Նորանից մենք կարող ենք իմանալ միմիայն այն, ինչ որ առաջ գիտէինք»: Նա աշխատում էր բոլոր իրերը վերածել դէպի նախնական սկզբունքները և այդ կերպով հասնել ստուգութեան՝ ինչպէս ճշմարտութեան չափի: Նա հաւատում էր առաքինութեան միութեան և կարծում էր, որ կարելի է աւանդել նորան՝ գիտութեան առարկայի տեղ: Նորա կարծիքով միմիայն թանկագին փիլիսոփայութիւնն այն է, որը ուսուցանումէ բարոյականութեան պարտքն ու կրօնի յոյսերը: Նա ատում էր անիրաւութիւնը և ամեն տեսակ յիմարութիւն և միշտ մատնացոյց էր լինում նորանց վերայ: Արհամարում էր այն միտքը,

թէ իբր ամեն մարդիկ էլ կարող են կառավարիչ լինել: Նա կարծում էր, թէ միմիայն իմաստունները կարող են կառավարել և թէ՛ սակաւ՝ են իմաստուն մարդիկ:

Սոկրատ եօթանասուն երկու տարեկան հասակում դատաստանի տրուեցաւ: Նորան ամբաստանում էին՝ թէ Սոկրատը — չարագործ և երիտասարդութեան մոլորեցուցիչ է: Նա չէ հաւատում տէրութեան խոստովանած աստուածներին, այլ նոր աստուածութիւններ է մտցնում: Այս հիմանց վերայ նորան դատեցին և ի մահ դատապարտեցին: Նա բանտարկուեցաւ և երեսուն օրուայ ընթացքում խօսում էր իւր բարեկամների հետ իւր սիրելի բնաբանի վերայ: Արիտոնը հնարք գտաւ որ նա փախչի բանտից, բայց նա չկամեցաւ այդ դէպքից օգուտ քաղել: Նա խօսում էր հոգու անմահութեան, ^{*}արիութեան, առաքինութեան, չափաւորութեան, անպայման գեղեցկութեան և անպայման բարութեան, իւր կնոջ և երեխայոց վերայ:

Նա մխիթարում էր իւր լացող բարեկամներին, բարեկամաբար հեղութեամբ յանդիմանելով

^{*} Եթէ մահ — ասումէ նա — ամեն բանի վախճան լինէր, այն ժամանակ մարդկանց իրանց կամեցածին պէս մեռնելը՝ մի արատաւոր բան կլինէր, որովհետեւ նորանք բարեյաջողութեամբ կբաժանուէին ոչ միայն իրանց մարմիններից, այլ և իրանց չար գործերից, իրանց հոգու հետ միասին: Բայց որովհետեւ ակներեւ անմահ է հոգին, այդ պատճառաւ չարի համար չկայ մի այլ թեթեւութիւն կամ փրկութիւն, բայց եթէ բարձր առաքինութեան և իմաստութեան հասնելը — ԳԼԱՅՈՒՆ

նոցա իրանց այն գանգատների համար, որ անում էին նոքա իրան մասին եղած վճռի անիրաւութեան վերայ: Մի վայրկեան ևս և նա պէտք է մեռնէ: Դնչո՞ւ համար նորանք ցաւում են և տրտնջում: Նա արդէն ծերացել էր: Միւսինոյն է, թէ և չինէր այդ վճիռը, նորա կեանքը շատ շուտ պիտի դադարէր բնական օրէնքի ուժով: Ոչ մի ժամանակ ոչ ոք դեռ մեռած չէ առաւել խոր և հաստատուն հաւատով, թէ մահն է միմիայն անցնել զէպի նոր տմենաբարձր էութիւն: Այլ քաջապէս հասաւ օրհասի վայրկեանը, երբ բանտապետը տուաւ նորա մոլեխինդ թունով բաժակը: Եներբ և հաստատուն կերպով դատարկեց նա մահաբեր բաժակը և կատարեալ հանգստութեամբ մեռաւ: Եյսպէս էր—ասումէ փետոնը—մեր բարեկամի վախճանը, որին ճշմարտապէս կարող եմ կոչել իմաստուն, արդար և ամենալաւն այն մարդիկներից, որոնց ես երբ և իցէ ճանաչած եմ:

«Եթողջ դարերի ընթացքում մարդիկ պահում էին այս փիլիսոփայի յիշատակն և ցարդ ևս սիրով և յարգանքով յիշում են նորա մեծ առաքինութիւնների, ծառայութիւնների և տխուր ճակատագրի մասին—ասումէ Մէն Լիւիսը իւր փիլիսոփաների կենսագրութեանց մէջ. —բայց, ափսոս, որ չէ կարելի ասել, որ նորա օրինակն ունենար նոցա վերայ մանաւանդ հզօր ազդեցութիւն կամ թէ նոքա ծանօթանալով նորա կեանքի հետ, սո-

վորէին համբերութիւն և անյիշաչարութիւն: Նորա անունը՝ աշակերտների և հռետորների բարոյական վարդապետութեան դատողութիւնների բնաբանը եղաւ: Յանկալի էր որ նորա օրինակը՝ բարոյական ազդեցութեան ոյժ ստանար:

Սկիւրատ գրքեր չէր գրում: Ղրթէ ինչ որ նորա մասին գիտենք, քաղուած է նորա երեւելի աշակերտների, Պղատոնի և Վսենոփոնդի աշխատասիրութիւններից, որոնք յաւերժացուցին նորա գործերի, վարդապետութեան, անբաղդութիւնների և մահուան յիշատակը: Պղատոնը աշակերտեց նորա մօտ ամբողջ տասը տարի. ի վերջոյ նա գրեց իւր հրեւելի «խօսակցութիւնների» մէջ իւր մեծ ուսուցչի հայացքներն ու կարծիքները: Բայց այդ «խօսակցութիւնների» մէջ դժուար է որոշել թէ ո՞րն է յանուանէ պատկանում յատկապէս Պղատոնին և ո՞րը Սկիւրատին: Երբ մահն անջատեց այս երկու բարեկամներին, Պղատոն 40 տարեկան հասակում ուղևորուեցաւ զէպի Սիկիլիա: Եյստեղ նա բարեկամացաւ Սիրակուսացւոց բռնաւոր Վիոնէսիոս Ե. հետ, յետոյ երբ նոցա հայացքը քաղաքականութեան վերայ անհամաձայն եղաւ միմեանց, որովհետեւ Պղատոնը անվեհեր և համարձակ խօսում էր աղատութեան վերայ:—Վիոնէսիոսը դատապարտեց նորան ի մահ: Բայց Վիոնէսիոսի եղբայր Վէոնը պաշտպանեց նորան և սորանով փրկեց նորա կեանքը: Մահուան պատժի տեղ հրա-

մայուեցաւ վաճառել նորան իբրեւ ստրուկ: Բարի-բաղդաբար գնեց նորան, իրան բարեկամներից մին, որ իսկոյն շնորհեց նորան ազատութիւն:

Սորանից յետոյ Պղատոն վերադարձաւ Լթէնք և սկսեց քարոզիլ իւր վարդապետութիւնը. Սոկրատի նման ուսուցանում էր նա ձրիաբար: Մեզ հարկ չկայ քայլ առ քայլ դիտել նորա ետեւից, բաւական կլինի եթէ ասենք, որ նա գլխովին յանձնուած էր մարդկանց մէջ ճշմարտութիւնը, բարոյականութիւնը և պարտաճանաչութիւնը ըստ կարելոյն զարգացնելու ջանքերին: Նա չորս գլխաւոր առաքինութիւնները ստորաբաժանեց հետեւեալ կերպով. 1) խոհեմութիւն և շրջահայեցութիւն. 2) արիութիւն, տոկունութիւն և քաջութիւն. 3) ժուժկալութիւն, համեստութիւն և ինքնիշխողութիւն. 4) ճշմարտութիւն և արդարութիւն: Առաքինութիւնների այս ստորաբաժանումները նա իւր բարոյական փիլոսոփայութեան հիմունք դրեց: „Ամեն կարգի և վիճակի մարդիկ, — ասումէ նա, — միեւնոյն է, թէ ունեն նորա կեանքում յառաջագիմութիւն կամ չունեն, բաղդաւորութեան մէջ են թէ զրգաւորութեան, թող կատարեն իրանց պարտքը և զոհ թող մնան“: Ինչպիսի վսեմ վարդապետութիւն բովանդակվումէ այս խօսքերի մէջ բոլոր ապագայ սերունդների համար:

Պղատոնը իւր կեանքի վերջին օրերը անցկացրեց իւր ճեմարանի միայնութեան անդորրութեանը

մէջ: „Խօսակցութիւնների“ հեղինակութիւնը, որոնցմով նա շահում էր դէպի իրան սերնդի խորին զարմանքը՝ նորա կեանքի քաջալերական խրատոյսն էր, մանաւանդ իւր ծերութեան հասակում: Նորան կոչում էին Լստուածական Պղատոն: Նորա հոգին տենչում էր ճշմարտութեան: Միակ ճշմարտութիւնը — ասում էր նա — մարդկային բոլոր ձգտողութիւնների գլխաւոր նպատակը պիտի լինի: Նա, ինչպէս և իւր ուսուցիչը, գերագոյն բանականութեան զաղափարի հետ անբաժան կապում էր բարութիւն, արդարութիւն և իմաստութիւն. նոյնպէս և այդ բանակունութեան մարդկային գործերի մէջ ունեցած անմիջապէս միջնորդութեան հայացքը: Նա չէր սիրում ոտանաւորներ, ինչպէս որ չէր սիրում հանգուցեալ կարլէյլը:*) Նորա հաւա-

*) Կարլէյլն ասումէ, եթէ դուք մի օր և իցէ օգտակար բան պիտի ասէք մարդկանց, ինչո՞ւ էք այդ երգում: Ինչ միշտ երևում էր մեծ դժբախտութիւն մարդու համար այն հանգամանքը՝ որ նա մի որ և է խօսքերի ձեռով պիտի արտայայտէր իւր ձիրքերն և ոչ թէ «Լստուածային լռիկ գործողութեամբ, որը միակ կարող է լինիլ արտասանել նորա ձիրքերը՝ Ներկայ սերնդի վերաբերմամբ եւ միշտ ավտասացել եմ որ մարդիկ ստացած լինելով աստուածութիւնից հանձար՝ (որը նշանակումէ մտքի արիութեան և կարողութեան լոյս կամ բոլորովին ոչինչ չեն նշանակում), մի այնպիսի լուրջ ժամանակ, ինչպէս հետզհետէ լինումէ մեր ժամանակը, կամակորութեամբ շարունակում են իրանց ունեցած աստուածային ձիրքերն ոտանաւորների ձեռով արտայայտել, որոնց այժմ ոչ ոք չէ կարողում սրտանց:

Միւս կողմից Մէդիու Սրնուլը՝ «The English Poets»-ի ներածութեան մէջ ասումէ, թէ նայելով անցքերի ընթացքին՝ մարդկութիւնը հետզհետէ յենկումէ բանաստեղծութեան վերայ: «Չկայ այն հաւա-

նաժ միակ բանաստեղծութիւնն էր՝ բարոյական բանաստեղծութիւնը, որ իսկապէս ոտանաւոր իմաստասիրութիւն է: Պէտք չէ մոռանալ, որ Պղատունը ապրում էր գրեթէ 400 տարի Վ. Ա., խօսելով նորա մասին Պօլլըիճը անուանումէ նորան քրիստոնէական թուականի բնական կարապետ (յառաջընթաց): Բայց կոմս Վէօմէստըրը սովորաբար ասում էր. «Պեննը մեզ համար մի կանոն, որ Պղատունի հետ չխորհրդակցած՝ ոչ մի երևելի հարց չվճռենք»:

Նոր կտակարանը տալիս է մեզ մարդկային կարելի կեանքի բարձր գաղափարը, բայց դիւրին չէ այն մարդու ճանապարհը, որ ձգտումէ այդ լուսաճաճանչ գաղափարին՝ տիրապետող տեղ տալ իւր հոգու մէջ: Մենք զգում ենք, որ կայ մի բան, որը մեր վերայ իբրեւ պարտականութիւն տրուածից առաւել ցանկանում ենք անել: Բայց պարտքը կանգնած է մեր առաջ և պէտք է կատարուած լինի առանց յապաղմունքի և դատարկ մտածմունքի: Ինչպիսի առողջ բարոյականութեան և բաղդաւորութեան փիլիսոփայութիւն է պարունակվում

տը — ասումէ նա — որ չլինէր խախտուած, չկայ մի հաւատի խոստովանուած վարդապետութիւն, որի երկբայութիւնը ապացուցուած չլինէր, չկայ մի ամենից ընդունուած աւանդութիւն՝ որի քանդումն կարելի չլինէր օպասել: Մեր կրօնը նիւթականացել է եկեղեցիի փառսով. զգացմունքները՝ փառսի կապուած էին, իսկ այժմ փառսը նորանից հեռանումէ: Իսկ ինչ վերաբերվումէ բանաստեղծութեան, դորա համար բոլոր բանը միմիայն մտածմունքն է. իսկ մնացեալն է աշխարհ ցնորքների, աստուածային ցնորքների:

այս կանոններին մէջ, թէ «ինչ գործ որ ձեռքդ ընկնի՝ ամենակարելի եռանդով արա»: Այն բանը ստ կարելոյն լաւ անել աշխատողը՝ ինչ վիճակից և լինի, անտարակոյս կանգնումէ յառաջադիմութեան ճանապարհի վերայ:

Պատմում են թէ մէկը սարսափելի յուսահատութեան ըուպէին չէր երկնչում բացականչել. «Ննօգուտ է ձգտիլ դէպի բարին, որովհետեւ մարդ չի կարող ինքն իրան առաքինի լինել. իսկ կարողացած ժամանակն էլ մի օգուտ չէր բերում իրան»: Այդ յուսահատական խօսքերը՝ անձտութեամբ և անբարեխղճութեամբ լի էին, որովհետեւ խոսքի և գործի մասին այդպէս խօսելը՝ բարեխիղճ և լաւ բան չէ: Մեզանից իւրաքանչիւրին կարողութիւն է տրուած գէթ մի փոքր օգուտ բերել իւր զրտնուած շրջանում: Իսկ այդ բանն անելու կարելիութիւնը՝ պարտաւորումէ մեզ դէպի այդ: Մենք իրաւունք չունենք անօգուտ ապրելու, ինչպէս որ ինքնասպանութեան իրաւունք չունենք:

Մենք պարտական ենք բարեխիղճ լինել ինչպէս փոքր առարկաների, այնպէս էլ մեծերի մէջ: Մեզանից պահանջվումէ, որ մեծամեծ օգուտներ քաղենք ինչպէս մեզ տրուած տաղանդից, այնպէս էլ շատերից: Մենք կարող ենք մեր խղճի հրամաններին հետեւել և երթալ, թէև միայնակ, պարտքի կատարման ճանապարհով: Մենք կարող ենք պատուաւոր, ճշմարտասէր և աշխատասէր լի-

նեւ, թէեւ այդ ինքնայարգութեան մտքով լինի: Մենք պարտական ենք հաւատարիմ լինել մինչ ցվախճան: Ով չի հիանում այն ստրուկի պատասխանի վերայ, որին երբ հարցնում էր գնողը, թէ «կլինե՞ս դու հաւատարիմ եթէ ես քեզ գնեմ» պատասխանեց. կլինեմ, կամենաք գնեցէք, կամենաք մի գնէք, ինչ համար միենոյն է:

Մեկլէոդի՝ աստուածաբանութեան հանգուցեալ վարդապետի՝ Գլասգովի եկեղեցիներից մէկի մէջ խօսած քարոզի մեկնութեան մէջ ասվումէ, թէ քարոզիչը մեծ նշանակութիւն տալիս էր բարոյականութեան: Բարոյականութիւնը պէտք է լինի ինչպէս բարձր՝ այնպէս էլ ստորին դասակարգի մարդկանց առաջին և զլիաւոր նպատակը: «Արքայզն Վլեբրդի իրանից յետոյ թողած ամենաթանկագին բանն ասումէ քարոզիչը—պատուաւոր անունըն է: Նոս շատ լաւ գիտեմ, որ խիստ շատ աղքատ մարդիկ մտածում են թէ իրանք չեն կարող ունենալ պատուաւոր բարի անուն: Բայց այդ ճշմարիտ չէ. ուստի և չեմ կամենում լսել այդ: Ներկայ գտնուողների մէջ, չկայ այն մարդը կամ այն կինը, ինչքան էլ աղքատ լինէին նորանք, որ չեկարողանային Աստուծոյ օգնութեամբ թողնել իրանցից յետոյ մի լաւ բան, որը կարող է մարդ թողնել երկրիս վերայ, այսինքն բարի, պատուաւոր անուն և նորանց զաւակները կարող լինէին գնալ այն հետքերով և շնորհակալ լինել Աստուծանից

նորա համար, որ իրանց մայրն եղել է պատուաւոր և բարեպաշտ կին և հայրը պատուաւոր և բարեպաշա մարդ»:

Բարի, պատուաւոր անունը՝ ստացվումէ ամենափոքր պարտականութիւնները բարեխղճաբար կատարելով, այսինքն ինքնուրացութեամբ, մերձաւորի բարիքի համար ինքնազոհ լինելու պատրաստականութեամբ, սիրոյ, ողորմածութեան և պարտքի գործերով: Պատուաւոր անուն և բարոյականութեան հիմունքը, դրվում են ընտանիքի մէջ. լաւ են թէ վատ բնական հակամիտութիւնքը, ազդեցութիւնքն ու օրինակները՝ որոնք տնային կացութիւնից հանվում են ըստ մեծի մասին, տալիս են նորանց վերջնական ուղղութիւն: Ամենամանր գործերում բարեխիղճ մարդն, ամենամեծ գործերումն էլ բարեխիղճ կլինի. իսկ ամենաչնչին գործերում անբարեխիղճը, կեանքի ամենավսեմ գործերումն էլ անբարեխիղճ է: Բարին բարուն հրաւիրումէ, իսկ ճշմարտութիւնը և հաւատարմութիւնը բերում են ճշմարտութեան և հաւատարմութեան առատ հունձք: Ըստ մանր բարի գործեր կան, որոնք շատ լաւ ծանօթացնում են մեզ մարդու ճշմարիտ բնաւորութեան հետ, բան թէ բարձրահինչին նախադասութիւնների ամբողջ հեղեղները: Վժուար բան չէ բարի վարմունք ունենալը, բայց միենոյն ժամանակ այդպիսի վարմունքների ազդեցութիւնը մեր կարծօրեայ երկրաւոր կեանքից շատ բանով առաւել ապրումէ:

Ոչ մի բարի գործ երբեք չի կորսվում բոլորովին: Ոչ մի բան չէ մեռնում: Չէ մեռնում մինչև անգամ կեանքն իսկ, որը եթէ ձգում էլ է մի կերպարանք, այդ նորա համար է, որ միւսը ստանայ: Ո՛չ բարի գործը մեռնում է և ո՛չ բարի օրինակը: Թէ՛ այն և թէ՛ միւսը յաւիտեան ապրում են մարդկութեան մէջ: Մինչդեռ մարդու ապականացու մաշկը մոխիր է դառնում և ոչնչանում, նորա գործերն իրանից յետոյ թողնում են անեղծանելի կնիք և ձևակերպում են ինչպէս մօքի պատկերը, այնպէս էլ և ապագայ սերունդների կամբը: Միմիայն ներկայ ժամանակը չէ ազնիւ գործերի գնահատողն ու չափողը, այլ ապագայ դարերն էլ հաղորդակից պիտի լինեն մեր ուրախութեան: Մի ամբողջ գիւղ, մի ամբողջ քաղաք, մի ամբողջ ժողովուրդ, դաստիարակելու համար բաւական է մի առաքինի գործ: Ներկայ ժամանակն, — ասում է Վեռտէն — կարող աստուածութիւնն է՝ Սարգու կարողութիւնից տրուած լաւ բանը իւր պատուաւոր և ազնուացնող մաքիրն են, որոնք գործ զրուելիս տարածում են իրանց պտղաբեր ազդեցութիւնը հազարաւոր տարիների վերայ՝ անցնելով մէկ տոհմից դէպի միւսը: Ինչպէս հողի մէջ ձգուած փոքր սերմերից դուրս են գալիս լաւագոյն և գեղեցկագոյն բոյսեր, այնպէս էլ խղճի բնազդական շարժողութիւններից և նորանցից թելադրուած պարտքի սկզբունքից բնում են ազնիւ ընաւորութիւնների

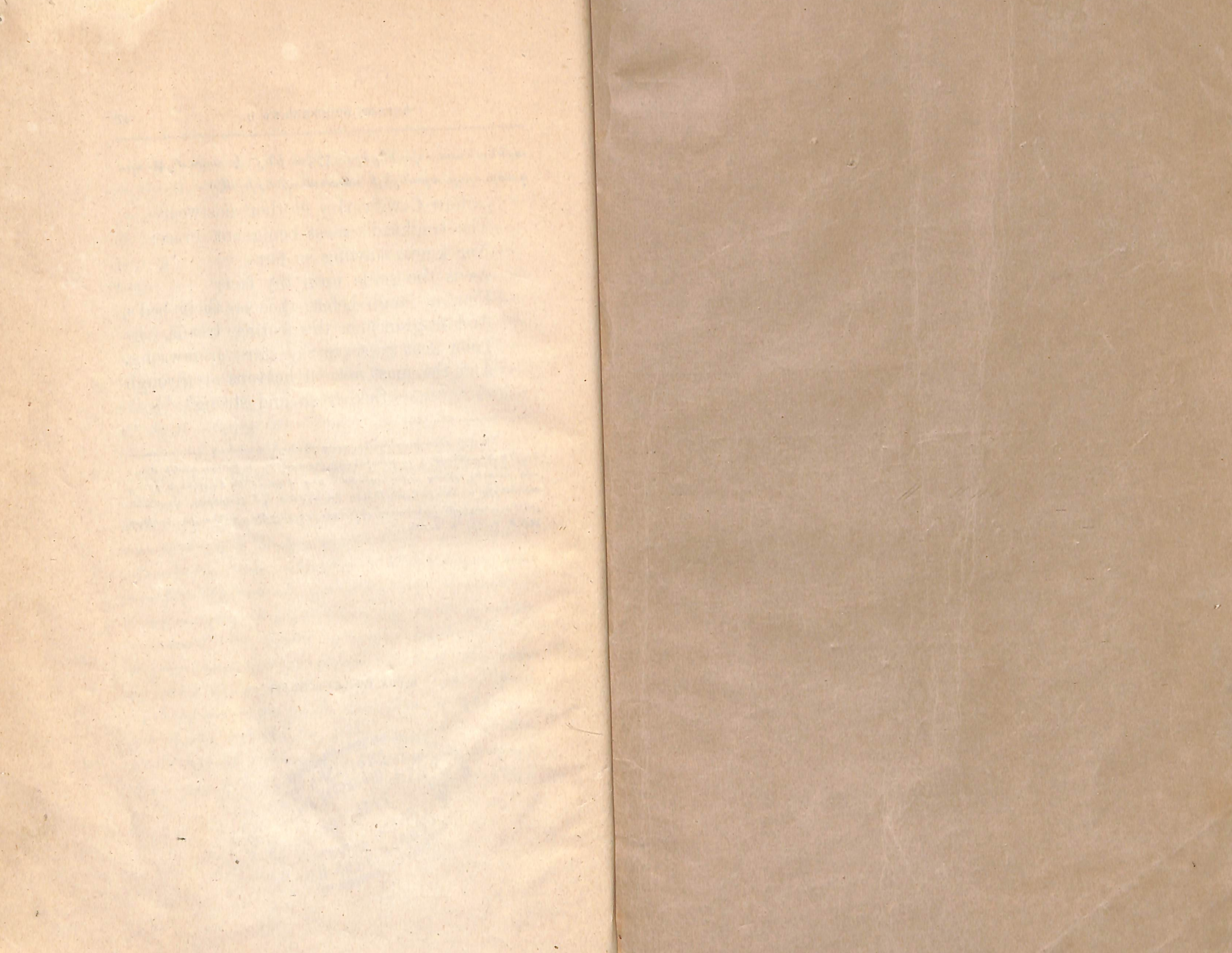
ամենառատ հունձքեր: Ահա ի՞նչ է ասում Ուորդսուորսը սքանչելի ոտանաւորների մէջ:

„Stern Gawgiver! y et thou dostwear
The Godhead's most benignant grace;
Nor knowy anyting so fair
As is the smile upon thy face;
Flowers laugh before thee on their bed's,
And fragrance in thy footing treads,
Thou dost preserve the stars fromwrong,
And the most ancient heavens arethrough
thee fresh and strong“ *)

*) Հով անողոր օրէնսդիր, բայց միեւնոյն ժամանակ դու աստուածութեան ամենամեծ ողորմութեամբ լեցուած ես և ես քո գէմբի ժրգտից առաւել չբնաղ ոչինչ չգիտեմ. քեզ ժպտում են ծաղիկներն իրանց ածուններից և անուշահոտութիւնը ծաւալվում քո հետքերով. դու տալիս ես աստղերին կանոնաւոր ընթացք. քո շնորհիւ ամենահին երկինքը թռում է ջահել և ուժեղ:»

ԱՆԲԷ ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՏՐԻ.

Գինը ամենայն տեղ 35 կոպ.

1424

1555200

1555200

<< Ազգային գրադարան

NL0025951

